

TRES PIARES NA PEDAGOXÍA DA DELINCUENCIA: O APOIO SOCIAL, A XUSTIZA DA RESTAURACIÓN E A PREVENCIÓN FAMILIAR

Vicente Garrido Genovés*
Universidade de Valencia

Este artigo ten tres obxectivos. En primeiro lugar, desenvolvémo-la teoría do apoio social que, claramente sostida pola investigación máis elaborada nos últimos anos, supón un referente conceptual de grande interese para tódolos educadores sociais. En segundo lugar, deterémonos en analiza-las pautas que actualmente definen a resposta da xustiza ante a delincuencia xuvenil, poñendo a énfase na moderna filosofía da xustiza da compensación ou restauración. Finalmente, incluímos unhas directrices xerais que deben axuda-los pais a educaren os seus fillos mediante o desenvolvemento da competencia social destes, cun claro sentido preventivo.

A TEORÍA DO APOIO SOCIAL

Nun traballo recente, Cullen, Wright e Chamlin (1999) desenvolveron a teoría do apoio social. A súa formulación é a seguinte. Pódese dicir que os diferentes teóricos da desviación, sexan de corte máis progresista ou

máis conservador, comparten unha visión común: a delincuencia é o produto dunha ausencia de control, ou polo menos, débese á ausencia do tipo axeitado de control. Agora ben, é o tipo de control no que ambas tendencias difiren: os conservadores cren que é o Estado quen non exerce o suficiente control, de aí que apelen á política de sentido común consistente en solicitar “man dura”. Pola contra, os liberais pensan que o déficit se localiza nun funcionamento anómalo do sistema de control informal.

Desde logo, non hai unha única teoría sobre o control, existen explicacións que destacan o autocontrol, mentres que outras falan do control coercitivo, do exercido pola comunidade, etc. E sen dúbida o control, dunha ou outra forma, está relacionado coa etiología da delincuencia. Sen embargo, queremos sinalar que resultan incompletas, xa que “deixan de lado a parte máis moldeable das relacións humanas” (p. 189). Por outra parte, as teorías do control non parecen fructificar en programas

* Profesor Titular de Teoría e Historia da Educación.

sociais que resulten viables e progresistas. ¿Por que? “As teorías do control sinalan que a prevención do delicto require facerlle algo á persoa antes que pola persoa” (p. 189). O resultado son programas que poden ser facilmente convertidos en estratexias represivas, ou ben prescricións vagas e de difícil consecución, como “lograr un control informal maior na comunidade”.

Hai, ademais, outra dificultade; os programas derivados das teorías do control son de difícil “venta” ó público e ós gobernos. As ideas públicas son poderosas porque se refiren non só ó interese propio do individuo, senón tamén ó ben común: “Capturan o sentido da xente sobre o que é malo, e presentan un marco —xeralmente só deseñado nas súas liñas máis xerais— no que dar solucións ós problemas suscitados” (Cullen e outros, 1999, p. 189).

¿Cal é a oferta dos teóricos do control comparada coa “man dura” dos conservadores? En vista da escaseza de propostas, os autores suxiren que a “idea pública” sexa non incrementalo control, senón o apoio social.

O APOIO SOCIAL COMO UNHA IDEA PROGRAMÁTICA

O apoio social é o proceso de transmisión de varias formas de capital humano, cultural, social e material. Pódese ofrecer en relacións íntimas ou próximas, pero tamén pode ser unha propiedade (cultural ou estrutural) de axencias ou institucións sociais. A tese

central da teoría criminolóxica do apoio social é que a realización de actos antisociais se relaciona inversamente co apoio social (Cullen, 1994). Esta tese aplícase tanto ós individuos coma ós contextos.

Agora ben, ¿por que mantemos que a teoría do apoio social terá éxito como idea programática para o control do delicto?

Os autores suxiren dúas razóns. En primeiro lugar, a investigación reforza a idea de que o apoio social reduce o delicto. En segundo, tal idea resulta atractiva para a xente.

O APOIO DA INVESTIGACIÓN

O CRIME E A NATUREZA HUMANA

As teorías do control baséanse na concepción hedonista do home, segundo a cal este busca a gratificación e foxe da dor. Xa que o delicto dá satisfaccións, resulta naturalmente atractivo.

É difícil rebater este punto, así como é importante considera-las construcións —tanto as externas coma as internas— que poden limita-lo desexo de obter pracer de forma ilegal. O problema está na idea implícita de que as persoas son seres que só se motivan na procura do pracer: “Esta concepción estreita da natureza humana, se ben pode ser útil no plano heurístico, lévamos a ignorar outros procesos que son potencialmente parte integral na comprensión da natureza humana” (Cullen e outros, 1999, p. 191).

Nesta mesma liña móvese a investigación actual dentro da chamada psicoloxía evolucionaria, que sinala que as persoas dispoñemos dun “pluralismo motivacional” que inclúe a evolución de crenzas e de conductas altruístas como aspectos esenciais da natureza humana (Sober e Wilson, 1998).

As teorías do control, sen embargo, teñen pouco que dicir acerca da conducta altruísta, ou do apoio social. Así por exemplo, na Teoría Xeral de Gottfredson e Hirschi (1990), o apego ós pais é importante só na medida en que se preocupan polos seus fillos; son os que se dedicarán máis a supervisar e castiga-las conductas inadecuadas para eles.

A tendencia conservadora aínda presta menos atención. No marco da súa Teoría Racional do Delicto (véxase unha revisión en Garrido, Stengeland e Redondo, 1999), o castigo severo é o único que pode facer menos atractivo o delicto. Presuntamente, as experiencias da vida son irrelevantes á hora de que o suxeito tome a decisión de delinquir ou non; tales eventos non contan nestas teorías.

Pola contra, a teoría do apoio social asume que as relacións de apoio, desde o mesmo nacemento, son unha parte integral do desenvolvemento humano. A necesidade de dar e recibir apoio é unha potencialidade central na persoa, cando este potencial se actualiza —no momento en que a persoa medra e se implica en relacións de

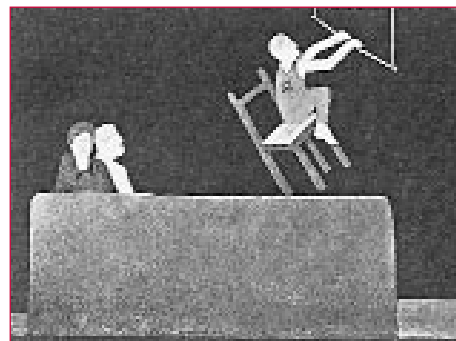
apoi mutuo— redúcese o risco da delincuencia e doutras patoloxías persoais.

O QUE DI A INVESTIGACIÓN

Diferentes liñas de investigación coinciden en remarca-la importancia do apoio social na etioloxía do delicto.

Por exemplo, a investigación do desenvolvemento infantil sinala que unha falta de amor e coidado se relaciona con moitos problemas cognitivos e emocionais, precursores de trastornos variados de conductas. Ó contrario, o apoio social relaciónase coa asunción de estados internos —incluíndo empatía e autocontrol— que protexen da realización de conductas antisociais (Ramey e Ramey, 1998).

Tamén é relevante que se demostrara cómo o apoio social proporcionado polos pais ou outros coidadores propicia a resistencia entre os rapaces de alto risco, axudándolles a desenvolverse axeitadamente en ambientes

Más difícil todavía. Aguaforte e resina de Ignacio Berriobeña. O apoio social motiva o esforzo entre os nenos e a xuventude.

cheos de adversidades. Masten e Coatsworth (1998) pola súa parte, destacaron un dato moi importante: dispoñer dun adulto preocupado e agarimoso sérvelle ó rapaz para bloquear boa parte do impacto producido por uns pais inadecuados.

Por outra parte, non cabe dúbida de que o éxito ou o fracaso de determinadas liñas de intervención ten diferentes implicacións para a validez das teorías criminolóxicas. E o certo é que os programas de prevención primaria destinados a proporcionarlles un apoio temperán ós nenos e ás súas familias tiveron un éxito notable na prevención da delincuencia (Garrido e López, 1995).

O apoio social é máis efectivo cando se presta a nenos pequenos, pero tamén resulta eficaz na xuventude. E esta efectividade vincúlase non só á redución da delincuencia, senón tamén dos trastornos psiquiátricos e o abuso de drogas. Así pois, os efectos do apoio social tenden a ser xerais, o que é importante cando se busca unha teoría xeral da desviación.

Finalmente, a teoría do apoio social refórzase polo feito de existir unha relación inversa entre o apoio social que se detecta nos contextos e o seu nivel de delincuencia. É o que explicaría, segundo Currie (1985), a alta delincuencia nos EEUU e, especialmente, o crime violento. De acordo con este autor, as sociedades industriais cunha violencia escasa tenden a ter programas de emprego ben desenvol-

vidos e políticas sociais que protexen os cidadáns contra as inclemencias das “forzas do mercado” —por exemplo Dinamarca— ou, coma no caso do Xapón, posúen unhas empresas privadas que cumpren esas funcións, acompañadas dunha ética de obrigación social e responsabilidades mutuas.

Outros autores situáronse nesta mesma liña discursiva de Currie, ó recoñeceren a importancia dentro das comunidades da existencia de “apoiros sociais informais”, “factores de protección informais” e “redes de coidado informais”. Por outro lado, unha parte da investigación considerou que o nivel de apoio informal existente nunha comunidade reduce as taxas de conducta delictuosa (Chamlin e Cochran, 1997). A interpretación destes autores é que o altruísmo social —definido como “a vontade dunha comunidade para se comprometer na distribución dos seus bens escasos para axudar e aliviarlos seus membros, á marxe da beneficencia do Estado” (p. 209)— reduce a delincuencia:

En síntese, hai unha ampla evidencia que apoia a conclusión de que o apoio social fomenta un desenvolvemento humano saudable, protexe as familias e mozos en situación de risco, e converte a comunidade nun lugar menos proclive á delincuencia. Tamén vimos, anque de forma máis especulativa, que eses achados se sustentan nunha visión do ser humano contemplado como alguén que, no curso da súa evolución, toma e presta apoio social á xente que o rodea (Cullen e outros, 1999, pp. 194-195).

O anterior leva a Cullen a concluír que na medida en que unha sociedade desenvolva contextos onde abunde o apoio social, a delincuencia declinará.

O APOIO SOCIAL CONTÉN UNHA IDEA INTUITIVAMENTE ATRACTIVA

Resulta claro que realizar unha investigación de calidade non é suficiente para influír sobre a política criminal. Os políticos non consideran só os resultados da Ciencia, senón tamén se as medidas que se van tomar teñen sentido para a xente, é dicir, se teñen puntos en común coa percepción existente na comunidade acerca de “cómo funcionan as cousas”. Isto puido comprobarse nos últimos trinta anos, cando a idea dos conservadores de que o crime era o resultado de unha perda de disciplina e responsabilidade individuais levou ó desenvolvemento de programas como “boot camps” (campos pseudomilitares, nos que os mozos reciben sesións intensas de adestramento na vida militar como alternativa á reclusión usual nos cárceres), “three strikes and you’re out” (unha lei imperante en varios Estados de EEUU, segundo a cal o terceiro delito grave vai seguido de modo automático dunha sentenza de cadea perpetua), e outros.

Simon (1993) emprega o concepto de “narración” para explica-la importancia de que unha idea sexa aceptada no ámbito da criminoloxía. Para el, unha narración aceptable pola xente ha de incluír tres compoñentes: unha explicación da orixe do crime, unha

medida do seu grao ou volume, e formas diversas capaces de controlalo. Non cabe dúbida de que as narracións dos políticos conservadores reúnen explicacións sinxelas sobre a orixe do delito e os remedios para atallalo.

Cullen pensa que a teoría do apoio social pode competir coas ideas populares dos conservadores, por dúas razóns. En primeiro lugar, a relación do apoio social co delito apela ó sentido común. A importancia de ser apoiado é consistente coa experiencia persoal de moita xente que recibiu axuda na vida. E apela tamén á empatía das persoas correntes ó lles pedir que pensen nas dificultades que han de resisti-los rapaces que viven en situacións de gran precariedade persoal e social. En segundo lugar, moitas persoas están cansas dun individualismo utilitarista, irrelevante para o ben común.

Cullen cita a Lerner (1996, p. 146), quen escribiu no seu influente libro *The Politics of Meaning*:

A maioría dos cidadáns está famenta de atopar un sentido e un propósito á vida. Sen embargo, estamos atrapados dentro dunha rede de cinismo que nos fai cuestionar se en realidade existe unha meta máis elevada có propio interese e o triunfo a calquera prezo. Vemos por todas partes as consecuencias destrutivas da ética dominante baseada no egoísmo e no materialismo [...].

A delincuencia reducirase cando a xente se sinta vinculada entre si. Ese vínculo [...] é o produto acumulativo dunha sociedade que aproba as dimensións espirituais e éticas da realidade humana, que imprime en tódalas súas accións un respecto

para todo ser humano, e que fomenta e premia o recoñecemento e o coidado de tódolos membros da sociedade [...]. Nós, sen embargo, vivimos nunha sociedade que deshumaniza a xente. Preocuparse polos outros, máis alá da familia próxima e dos amigos, chega a ser unha rara excepción antes cá norma. A consecuencia é o crime e a violencia.

En síntese, a narración ou as historias que mostran cómo a falta de apoio social dana a xente, especialmente os nenos, poderían competir coas historias dos conservadores onde os delinquentes aparecen como uniformemente violentos, como unha ameaza constante á sociedade.

PROPOSTAS PROGRAMÁTICAS

Centrámonos en catro propostas que poden resultar efectivas para reducir a delincuencia derivadas da teoría do apoio social.

INTERVENCIÓN TEMPERÁ

Quizais a pedra angular dun programa de prevención da delincuencia sexa fomenta-las experiencias da intervención temperá. Hai dúas razóns fundamentais para isto.

En primeiro lugar, os programas de intervención temperá dirixidos a nenos en risco e ás súas familias son viables politicamente. A lóxica que está por baixo é poderosa: non hai excusas válidas para non intervir antes de que o problema se consolide. En relación á delincuencia, a investigación amosa de

modo claro que hai unha continuidade substancial entre a aparición dos trastornos de conducta na infancia e a delincuencia posterior, especialmente no caso dos delinquentes reincidentes ou crónicos (Loeber e Farrington, 1998). Iría en contra do sentido común non procurar evita-lo desenvolvemento de delinquentes xuvenís, cando sabemos que xorden debido a determinadas condicións vividas na nenez. Neste sentido, non hai dúbida de que existe un gran consenso ó sinala-la necesidade de protexe-los nenos das circunstancias negativas de ambientes criminais, tanto na opinión pública coma entre os analistas sociais.

En segundo lugar, actualmente podemos demostrar de modo empírico que os programas de intervención temperá son eficaces na prevención da delincuencia e doutros problemas sociais (Loeber e Farrington, 1998), e axudan a aforra-lo diñeiro dos contribuíntes.

PROGRAMAS COMUNITARIOS DE INICIATIVA PRIVADA

Estes programas, a cargo de organizacións sen ánimo de lucro, son potencialmente importantes por dous motivos. Primeiro, debemos admitir que moitos programas comunitarios descansan en actividades que poden afectar de modo escaso ó desenvolvemento de carreiras delictuosas, caso de, por exemplo, os esforzos para incrementa-la autoestima. Con todo, xeralmente eses intentos teñen como consecuencia a redución doutros problemas sociais (coma o consumo de alcohol ou

drogas), e poden axudar a mellora-la calidade de vida dos rapaces. E aínda máis, sobre a base do traballo realizado pódense lograr reducións substanciais na delincuencia mellorando o programa cos principios da intervención efectiva.

En segundo termo, existe o perigo de libera-lo Estado de todo esforzo preventivo facendo recaer-lo peso da acción integramente nestas organizacións. Este risco é certo, e deberíamos procurar non centrarnos exclusivamente neste tipo de empresas non gobernamentais. Agora ben, iso non nos tería que levar a descualificar estas iniciativas, xa que teñen a virtude de mobilizar adultos responsables e concienciados para a axuda efectiva de nenos que están nunha situación de risco na súa comunidade.

REAFIRMA-LO IDEAL DA REHABILITACIÓN DOS DELINCUENTES

A pesar da escasa confianza que teñen moitos Estados en dota-las prisións e centros xuvenís de persoal e medios para a rehabilitación, o certo é que é a única perspectiva que formula algo tan sinxelo coma o seguinte: investir diñeiro para axuda-los delinquentes fará que diminúa a súa reincidencia, e como consecuencia contribuirá a facer máis segura a vida na comunidade. Isto contrasta claramente coa filosofía penal baseada no “non facer dano” —que se propón asegurar unha vida digna en reclusión sen desenvolver programas de tratamento— e a corrente retribucionista que confía na severi-

dade da condena penal. Por outra banda, non hai que esquecer que a opinión pública ten sentimentos mesturados sobre cómo trata-los delinquentes; desexa que se lles castigue, pero tamén que se lles axude a escapar do círculo vicioso da delincuencia. Apoia-lo ideal da rehabilitación permite que se desenvolva un clima social favorecedor de novas e maiores estratexias de rehabilitación dos delinquentes, xuvenís ou adultos.

Hai outra razón de grande importancia; mentres que a investigación denunciou con claridade que as medidas punitivas (aumento do castigo) non reducen a reincidencia —e en moitos casos aumentana—, os programas de rehabilitación baseados en estudos sobre a eficacia reducen a delincuencia nun termo medio do 15%, chegando nalgúns casos a reducións de ata o 50% (Garrido e outros, 1999).

XERAR REFORMAS SOCIAIS E CULTURAI MÁIS AMPLAS

A diferenza doutras correntes, a perspectiva do apoio social mantén que calquera política social que aumente o investimento económico en axuda-los individuos, as familias e as comunidades reducirá a delincuencia. Agora ben:

[...] a correspondencia entre un programa concreto e a taxa delictuosa non necesita ser directa ou inmediata, senón que máis ben os efectos, probablemente, serán pequenos, interactivos e acumulativos. É dicir, cando moitas forzas coinciden para crear un contexto de apoio, pásase un limiar que fai improbable que un suxeito cometa delictos, o que

contribúe a controla-la taxa de delitos xeral (Cullen e outros, 1999, p. 202).

Sen embargo, as reformas sociais non se deben limitar a procurar mellores recursos para as persoas, familias e comunidades en risco; tamén será relevante atender á cultura máis xeral da nación. Hai cada vez un maior consenso detrás da idea de que os valores culturais xerais poden fomenta-la delincuencia mediante a lexitimación do individualismo que destaca por riba de todo o éxito económico conseguido por calquera medio (Messner e Rosenfeld, 1994). En contraste, os valores que fomentan o altruísmo contribúen a diminuí-la delincuencia (Chamlin e Cochran, 1997).

A XUSTIZA DA RESTAURACIÓN

Por suposto, os delinquentes xuvenís han de responder fronte ó sistema de xustiza dos seus actos. Ningún país deixa de castiga-los seus infractores, e o feito de que estes sexan novos non cambia as cousas, se ben si que supón unha diferenza esencial no xeito de actuar.

En primeiro lugar, a resposta do Estado canalízase a través do sistema de xustiza xuvenil, o que significa que tanto os tribunais coma os encargados de aplica-las sancións —que chamaremos tamén “medidas”— han de ser diferentes ós que concorren no sistema aplicado ós adultos. No ámbito xuvenil, a misión principal de tódolos ope-

radores do sistema diríxese a un propósito educativo ou “reeducativo”, o que significa que o castigo ou o propósito exemplificante debe ser secundario, fronte á actividade de ensinar para ser capaz de medrar coma unha persoa plenamente responsable e socialmente competente.

Estes principios merecen unha aclaración, xa que se trata de dous termos esenciais na moderna perspectiva do sistema de xustiza xuvenil.

RESPONSABILIDADE

Durante moitos anos, os profesionais que traballaban con mozos antisociais tiñan unha visión asistencial da súa actividade. Isto supuña que percibían a delincuencia como un produto, esencialmente, da falta de oportunidades ou recursos sociais para se integren axeitadamente na sociedade. Así, a pobreza, o desemprego, a falta dunha vivenda digna, etc., constituíanse como factores causais que determinaban o futuro dos rapaces. Esta perspectiva concluía que a erradicación de tales factores tería como consecuencia a eliminación da delincuencia, conxuntamente con outros produtos indesexados coma o fracaso escolar, o abuso do alcohol ou a falta de cualificación laboral.

Evidentemente, unha parte esencial deste enfoque segue sendo verdade: detrás de moitas carreiras delictivas xuvenís agáchase unha realidade social miserable e sen esperanzas de futuro. Os sociólogos e criminólogos

Gravado actual en madeira. A xustiza da restauración non é un camiño doado, sen embargo é máis satisfactorio e afirma o sentido da responsabilidade.

falan de “desorganización social” para se referiren a aqueles ambientes en que os rapaces medran sen dispoñer de pautas de comportamento normativas e sen oportunidades para progresar na sociedade.

Sen embargo, e a pesar diso, as dificultades asociadas á pobreza non actúan directamente provocando o delito e a delincuencia, senón producindo unha ruptura no proceso de socialización. É dicir, un ambiente “desorganizado” é de tipo criminal porque dificulta a tarefa dos pais na educación dos seus fillos, empece o labor da escola como transmisor efectivo de coñecementos e permite que os mozos se asocien con amigos e compañeiros que dispoñen de actitudes e valores antisociais. Todo iso, ademais, complícense polo feito de que moitas veces tales actitudes antisociais resultan aprendidas dos pais, e son fortalecidas por unha comunidade na que se estima pouco o esforzo e a honradez

como calidades para “ser alguén” na sociedade.

O resultado de crecer nun ambiente así é, de forma resumida, a concreción no rapaz dun carácter no que a responsabilidade está ausente. Aquí “responsabilidade” significa a crenza de que un está obrigado a cumprir certas normas, entre as que se inclúen non maltratar, non agredir, non prexudica-los demais. É dicir, cando a lei actual insiste en que o mozo infractor se faga responsable quere significar que a el lle compete face-lo esforzo de procurar vivir sen viola-las normas sociais, que a pesar das dificultades que poida encontrar no camiño, nada xustifica que satisfaga as súas necesidades a custa do benestar dos demais.

Consecuentemente, segundo o anterior, se alguén prexudica a outro, ha de se responsabilizar de tal feito, isto é, ten que “se facer cargo” dos prexuizos que provocou e facer algo positivo para compensar ou restituír ese mal. Esta postura deu como froito todo

un movemento no contexto da xustiza (especialmente xuvenil, pero tamén no sistema aplicado ós adultos) denominado “xustiza reparadora” ou “restauradora”, co obxectivo de integrar tanto a vítima coma a comunidade no proceso de sanciona-lo rapaz delincuente (véxase Levrant, Cullen, Fulton e Wozniak, 1999).

¿Como se logra isto? Basicamente trátase de evita-la resposta típica retributiva —punitiva— dos tribunais, actuando antes de que se emita unha sentenza. A idea pódese ver quizais máis claramente no seguinte diálogo ficticio entre un xuíz e un mozo que foi encontrado culpable de roubo:

Xuíz: Ti roubaches nesa tenda. Rompíche-lo vidro, causaches estragos, e levaches aparatos por valor de cen mil pesos. A lei permítete impoñerche unha medida de reclusión nun centro por espacio dun ano. Pero teño unha idea mellor. Se o desexas, podes entrevistarte co dono da tenda, e quizais chegar a un acordo. Non creo que estar nun centro privado de liberdade che axude agora; penso que é máis educativo que fagas algo pola persoa a quen prexudicaches. Causaches unha perda, e sería mellor para ti que, en vez de estar fóra da sociedade, fagas algo que che axude a comprender que ese acto estivo mal.

Mozo: ¿E que teño que facer?

Xuíz: Iso agora non o sei en concreto. A cuestión é que se prefires facer algo para compensa-lo que fixeches, entón haste reunir co dono da tenda e cun especialista ou mediador, e chegaredes a un acordo. Tanto ti coma el debes estar de acordo no que tes que facer, pero tamén é importante que te desculpes, que el

vexa que ti estás arrepentido do que fixeches.

Deste xeito, a través de actos de compensación ou restitución, a vítima séntese máis considerada, porque pasa a ter un rol activo no reparto de xustiza. Xa non é un mero axente pasivo que só participa no proceso denunciando o feito; agora tamén se lle require para que dea o seu parecer, para que escoite o infractor e lle faga —el tamén, e non só a sociedade a través do tribunal— responsable do que sufriu, dos prexuízos que lle causou.

Hai un beneficio psicolóxico —suponse— para a vítima, que se sente escoitada e cun protagonismo en todo o asunto, e para o mozo infractor, que en vez de sufrir un castigo arredado do feito que el cometeu —posto que ser recluído é algo ben diferente de roubar— pode facer algo directamente vinculado coa súa infracción. Así, pode limpa-la tenda durante un mes, ou —se ten idade para iso— dar parte do seu salario ó prexudicado ata compensa-las débedas.

Desculparse, restituí-lo dano, son exemplos característicos desta xustiza reparadora que agora se abre paso con forza en moitos países. Esta reparación tamén se estende á propia comunidade, e non necesariamente a un prexudicado en particular. En ocasións o dano resultado do delito aféctalle á comunidade no seu conxunto, é o caso dos actos de vandalismo contra o mobiliario urbano ou o tráfico de drogas. En tales casos a restitución pódese orientar cara á comunidade no seu conxunto a

través, poñamos por caso, dunha medida como “traballos —ou servizos— en beneficio da comunidade”. Aquí un mozo participa durante unhas horas á semana —ou ó día— durante un período de semanas ou meses, en actividades que serven para a mellora ou asistencia a esa comunidade: limpeza de xardíns e parques, asistencia a anciáns ou eivados, axuda en centros de menores abandonados, vixilancia forestal, etc.

Son moitas as esperanzas postas nesta “nova forma” de administrar xustiza. Búscase beneficia-lo mozo transgresor, a vítima e a comunidade. O primeiro debe aprender a responsabilizarse, o que se logra —polo menos é o propósito— porque observa de modo “real” os efectos do seu delito —xa que escoita e ve a súa vítima e esta non é un mero ser anónimo que consta nos papeis como “a vítima” ou “o prejudicado”—, cambia a súa actitude favorable ó modo de vida antisocial, e sente os efectos negativos do seu acto ó ter que se esforzar mediante a restitución do dano realizado. A vítima —xa o dixemos— séntese escoitada, comprendida, e recóbrase máis dignamente da súa dor porque ten un rol activo que desempeñar, e incluso pode recibir unha compensación económica que fraga fronte ás súas perdas. Tamén pode sentir que axuda a reformar un rapaz descarreirado. Esa sensación de se apropiar dun proceso, que durante todo o século foi tarefa exclusiva do sistema —impersoal pola súa propia natureza— de xustiza, é dicir, “do

Estado”, está detrás dos beneficios que se espera que cheguen á propia comunidade afectada polo delito, na que tamén moitas veces vive o delincente. Deste xeito procúrase que prograse a conciencia desa comunidade en canto a que hai deberes cívicos que cumprir, e que estes en ocasións esixen —polo seu ben— que non se delegue a función sancionadora en lugares ou actuacións alleas ó ámbito no que se produciu a infracción.

Así mesmo, espérase que se designen máis recursos sociais a esas comunidades. En efecto, se agora non van ser procesados tantos mozos no sistema de xustiza, resulta lóxico pensar que podemos investir ese diñeiro en crear locais de ocio, iniciativas laborais e educativas nas que moitas destas accións reparadoras se poden concretar. Locais nos que os veciños poidan reunirse cos mediadores, ou proxectos de traballo no barrio nos que os infractores desenvolvan o seu sentido de responsabilidade ou o seu esforzo.

COMPETENCIA SOCIAL

Desgraciadamente, parece difícil que a “xustiza reparadora” por si soa poida ser unha resposta suficiente ante os mozos delincentes. Non é que a súa filosofía sexa errónea; é que é insuficiente. Para ser responsable non abonda con se enfrontar ó dano cometido, con ver e escoita-lo reproche por parte do suxeito ou da comunidade, é

preciso tamén que se modifiquen as súas necesidades criminais.

¿Que son as “necesidades crimi-nóxenas”? Son todas aquelas circunstancias que concorren na vida do mozo que teñen que ver co seu estilo de vida antisocial. Inclúe actitudes e valores antisociais, falta de cualificación laboral e escolar, pais inadecuados na súa tarefa de socialización (inexistencia de pautas educativas, ou ben estas son erróneas; de supervisión do comportamento do rapaz; mala comunicación na familia; apego afectivo escaso), grupo de amigos que reforzan o absentismo escolar, o abuso do alcohol ou as drogas e outros comportamentos antisociais, e escaso desenvolvemento da intelixencia social ou persoal, entre outros.

Enténdese, entón, que tales aspectos contribúen a sinala-lo camiño que vai toma-lo mozo: son calidades do individuo e do seu ambiente que favorecen o seu comportamento desviado e impiden que se integre nunha vida prosocial. Tales condicionantes ou factores denomínanse dinámicos porque son modificables. A diferenza de factores estáticos, coma o sexo, o historial delictuoso e calquera aspecto do pasado que, coma os feitos xa transcorridos, non se poden cambiar, as necesidades criminais constitúen un grupo de obxectivos de intervención de primeira orde, xa que se resultan afectados nun sentido positivo promoven a competencia social do suxeito (véxase Garrido e Martínez, 1998).

Comprenderase entón que as accións tomadas no marco dunha xustiza restauradora resultan insuficientes se o que se trata é de modificar estilos de vida que son claramente antisociais, é dicir, que están xa consolidados no obrar habitual do suxeito. A investigación sinala claramente que se precisan programas de intervención coidadosamente planificados co obxecto de cambiar esas necesidades criminais. A razón é que para ser competente socialmente se require algo máis que evitar ser estigmatizado polo sistema de xustiza —algo que se logra, teoricamente, aplicando medidas de mediación extraxudiciais—, e que enfrontarse con desculpas ou con traballos comunitarios ó feito cometido. Faise necesario máis ben contar con novas posibilidades de comportamento.

A nosa consideración sobre a competencia social é a seguinte. É o conxunto de recursos persoais dun individuo (capacidades, habilidades, actitudes) que o integran nun grupo prosocial e que lle permiten acceder ós reforzos que este dispensa, do que se deriva un sentimento de autoestima positiva para o individuo, e de consolidación das pautas de interacción dentro do grupo. Se ben a énfase se empraza en aspectos do individuo, débese entender que o suxeito ha de dispoñer das oportunidades necesarias no seu medio para que tales capacidades, habilidades e actitudes poidan desenvolverse. A “integración nun grupo prosocial” implica que unha persoa socialmente competente observa unha

conducta prosocial xeneralizada, buscando o beneficio dos demais, respectando os valores esenciais da colectividade onde vive.

Educación un delincuente xuvenil que leva xa varios anos actuando á marxe da lei, require, por conseguinte, dun esforzo planificado, intensivo e sistemático, que basicamente se dirixa a dotalo de novos modos de actuar, de pensar e sentir. Porque o mundo emocional tamén impregna a nosa conduta; constitúe o núcleo motivacional sobre o que se asentan as nosas formas de percibi-lo mundo (pensamentos) e ó que tenden a satisfacer os nosos actos. De aí que un especialista en relacións humanas, William Glasser, sinala que a xente cun comportamento desviado poida tomar dúas direccións. A primeira é tentar buscar de novo o camiño da felicidade, é dicir, “relacións pranteiras con xente feliz”. A outra é procura-lo pracer fóra da xente; non busca relacións pranteiras, senón pracer, e faino no alcohol, as drogas, o sexo sen amor e a violencia. Esta é a razón pola que é tan difícil axudalos: non perseguen relacións felices, senón un pracer inmediato e directo. As nosas oportunidades para socorrelos aumentan ostensiblemente se comprendemos que teñen un déficit crucial nas súas relacións persoais. E para iso temos que procurar que posúan as habilidades de competencia social necesarias, habilidades que lles sirvan para relacionarse cos outros de modo prosocial, que lles permitan sentirse útiles dentro dun marco de valores aceptado. Todo iso

ten como obxectivo transmitir-lle a idea de que o suxeito é alguén autónomo para levar unha vida máis efectiva. Por suposto, este non ten unha liberdade absoluta, as construcións poden ser importantes. Pero polo menos é libre para deixar de lles bota-la culpa ós outros e tomar decisións máis axeitadas.

Enténdese desta maneira a unión da idea de responsabilidade coa de competencia social. Unha persoa competente acepta cargar coa tarefa de construí-la súa propia vida. Para iso require aptitudes, actitudes e habilidades que o vinculen con actividades e persoas que reforcen e consoliden unha actuación prosocial e útil dentro da nosa sociedade.

A PREVENCIÓN NA FAMILIA

Que os pais son os grandes formadores da personalidade dos seus fillos é un dos saberes do sentido común máis antigos. O que resulta máis difícil de concretar é qué teñen que facer, exactamente, para atender de modo idóneo as diferentes peculiaridades coas que cada neno vén ó mundo. É dicir, nenos diferentes requiren respostas diferentes.

Moitas veces os pais atópanse desconcertados polo feito de que os seus fillos sexan tan diferentes. “¡Se os educamos igual!”, protestan, desorientados, ó referiren que un deles se mete en moitos problemas, a diferenza do outro. Sen embargo, deberíamos

recordar que a relación duns pais cos seus fillos está claramente mediatizada tanto por un punto de partida coma por un traxecto de experiencias ou “mapa de estradas”.

O punto de partida é a dotación xenética. Os xenes van definir un sistema nervioso, un temperamento a partir do cal dispoñemos dun estilo de resposta perante o mundo; o temperamental ten unha grande estabilidade ó longo do ciclo vital. Dito estilo, con todo, non quedará progresivamente definido senón a través das variadas experiencias que o mozo vaia recollendo do mundo. Trátase do mapa que todos elaboramos durante a nosa infancia; esas experiencias van crea-la imaxe do eu, da nosa identidade, a cal nos di cómo reaccionar fronte ós acontecementos, cáles son as decisións máis axustadas para cada situación (véxase Sobral, Romero e Luengo, 1998).

Os psicólogos e os educadores dicimos que temos que educa-los rapaces inculcándolles actitudes correctas. Disto estamos a falar. As actitudes e os valores son formas de percibi-lo mundo, de filtra-la realidade, e constitúen unha parte esencial da identidade da persoa. A identidade é a conciencia que ten un de si mesmo, o modo en que un “se ve” e se considera. Se un rapaz se esforza por ter éxito na escola, por axudar en casa, é porque a súa identidade rexistra como un valor importante o feito de “ser quen de” nos estudos e “cumprir coas expectativas” dos pais. Todo iso, por suposto, adquire importancia porque o que o rapaz sente e

percibe cando fai tales actividades é algo positivo, “refórzao” na súa valoración de si mesmo; no primeiro caso, como estudante, no segundo, como “bo fillo” (se ben o primeiro tamén axuda a conseguila aprobación paterna).

AUTOCONTROL E SENTIMENTOS

Xa vimos que un temperamento dado axuda a definir cómo nos relacionamos co mundo. Alguén impulsivo tende a se apresurar nas súas respostas fronte ós acontecementos que lle xorden. Pero aínda cando exista esta predisposición xenética, a forza das experiencias pode lograr que aprendamos a exercer autocontrol; é dicir, podemos encarrila-las nosas predisposicións cara a aspectos positivos. Así, podemos aprender a demora-las nosas reaccións, ou a buscar no deporte a exteriorización do noso desexo de buscar emocións.

As experiencias no fogar son as grandes mestras nese mapa da vida. Elas axudan a desenvolver autocontrol así como inflúen poderosamente nas actitudes e valores que van aprende-los rapaces. Temos aquí, entón, dous grandes campos na educación dos fillos que dependerán moito do que lles ofrezan os pais. O primeiro campo resúmese na expresión “destrezas cognitivas”. Trátase de desenvolver habilidades mentais, entre as que se inclúen, non só as propias do bo desenvolvemento intelectual (intelixencia lóxica, capacidade

de razoamento, comprensión dos feitos do mundo), senón aquelas que axudan a que un sexa capaz de se relacionar eficazmente cos demais. O autocontrol implica que un poida axustalo seu comportamento ás esixencias do momento; tal destreza confire poder sobre as situacións, xa que obriga a que o axente reflexione sobre o que é mellor facer nunha circunstancia en que as nosas emocións nos piden actuar de inmediato nun determinado sentido. "Pensar antes de actuar" é, en efecto, a gran vía cara ó comportamento intelixente. Supón disciplina cognitiva, a oportunidade para consideralas diversas opcións existentes fronte a un problema, valoralas consecuencias probables e desexables e, finalmente, ponderar todo isto na selección dunha decisión definida.

Pero o cognitivo require, en simbiose, do conativo ou afectivo. E, sen dúbida, as actitudes e os valores refírense ó que "nos fai sentir mellor". Esta satisfacción persoal vaíse vinculando, ó principio, coas necesidades máis primarias e egoístas, pero logo é tarefa dos pais que os afectos positivos (os sentimentos) dos seus fillos se relacionen co benestar dos demais: os propios pais, os irmáns, os amigos, e todas esas persoas que conforman o mundo en que se desenvolven.

AS EXPERIENCIAS

As experiencias son tan importantes porque mergullan o neno nunha

corrente de acontecementos que o levan a experimentar, a sentir e razoar dun modo concreto. É difícil que isto poida ser substituído de xeito eficaz por outro procedemento. Qué dúbida cabe que observa-los outros, o que permite a imitación, é tamén un modo de aprender da experiencia, neste caso allea, pero aínda sendo isto de extraordinaria importancia, non pode cumprir con tódalas esixencias que inclúe o aprender vivindo.

Non é nada novo. Xa Aristóteles aseguraba que a virtude nacía da práctica no obrar correcto. Este fundamento da ética, con todo, encontra nos nosos coñecementos actuais o fundamento psicolóxico: o feito de obrar correctamente xera sentimentos e aprendizaxes que, se son valorados positivamente polos pais, van conformando o carácter do mozo, isto é, a súa personalidade en canto plasmada na súa actuación cotiá.

Un "carácter" prosocial esixe, xa que logo, un actuar positivo, prosocial, en beneficio dos demais. Dicimos que alguén ten un "bo carácter" cando reacciona con ecuanimidade fronte ás circunstancias. O carácter é a expresión da persoa en canto que actúa. Isto terá moita importancia máis adiante, porque (como a realidade demostra) se pode crer algo, ter unha certa actitude, pero actuar nun sentido diferente. Os pais poden favorecer dito comportamento prosocial de tres maneiras; as dúas primeiras xa foron mencionadas: proporcionando experiencias ós seus fillos para que eles as vivan, e modelando o comportamento dos rapaces a

través do seu propio comportamento. O terceiro sistema é mediante as historias, as narracións ás que expón e orienta os seus fillos.

ENSINAR E DAR EXPERIENCIAS

Cando dicimos que os pais modelan de modo socialmente eficaz os seus fillos queremos dicir que no seu comportamento hai pautas claras e consistentes de cómo reaccionar fronte á miríade de situacións que dan corpo á vida diaria. Este aprender observando implica tamén as palabras, a linguaxe: o que fan e din o pai e a nai son fonte inesgotable de aprendizaxe para o neno. Estas pautas, sen embargo, son realmente efectivas porque os pais as practican ó tempo que as ofrecen ós fillos. A relación entre o que din e o que fan é vital para que se cumpra a función positiva da socialización.

É claro que, no fogar, observar e imitar succédense de modo natural, nunha alimentación mutua. Cando os pais ven que os seus fillos lles imitan naquilo que xulgan desexable reciben o incentivo para seguir mostrando esas conductas, o que á súa vez fortalecerá eses actos nos nenos. Falamos de actos, pero non debemos esquecer aquí que tamén se ensinan actitudes e valores, é dicir, os produtos cognitivos da interacción diaria, que se van constituír en elementos estables para permitirla toma de decisións de acordo ó que é correcto e o que non o é.

Pero non basta, como antes sinalamos, con modelar e imitar. Os rapaces han de ser capaces de extraer leccións prácticas das súas experiencias, e mellor aínda, das súas “malas” experiencias. É o que se denomina “moralidade negativa”. Esta refírese á “cuestión psicolóxica de se a experiencia e o coñecemento dunha persoa en relación a unha conducta inmoral, por exemplo un roubo, lle axuda a evitar realizar dito acto” (de acordo con Oser, 1996, p. 68)

Nós apoiámo-la idea de que tan importante como saber qué facer é saber qué non facer. Unha forma universal de proceder con esta aprendizaxe é saber obter unha lectura adecuada dos propios erros. En efecto, cando o mozo comete unha acción errónea e é capaz de comprender as consecuencias negativas de tal feito, aprende algo que non se pode dar unicamente no lado positivo da acción moral, é dicir, aquilo “que se debe facer”. De aí que unha tarefa moi relevante que teñen que desempeñar os pais sexa tratar de modo educativo os actos inxustos ou perniciosos dos fillos. Porque non cabe dúbida de que estes actos non faltan na vida do neno e do mozo, e pérdese unha oportunidade preciosa cando tales situacións non son discutidas (reflexionadas) á luz das súas consecuencias negativas.

Así, o valor da solidariedade pódese fomentar mediante o exemplo e a exhortación a compartir e axuda-lo amigo, compañeiro ou outra persoa. Sen embargo, ¿como facer fronte a

Nai e filla, de Carl Larsson, 1903. O entorno familiar é moi importante para establecer pautas de comportamento.

aquela situación na que un amigo do noso fillo lle pediu axuda para facer unhas tarefas escolares e este non o atendeu, preferindo ir xogar ¡unha vez máis! ó fútbol? Imaxinemos que o amigo do noso fillo suspende no exame, e por este motivo pasa uns días moi malos. Aquí hai unha oportunidade para a aprendizaxe desa “moralidade negativa”. Discuti-la situación co rapaz axúdalle a comprender por qué non debeu face-lo que fixo; é a reflexión sobre as consecuencias negativas do

feito (suspense do amigo, o seu sufrimento) o que posibilita esa aprendizaxe negativa. A conclusión da reflexión debe ser comprender cál debía se-la acción positiva que evitara esas consecuencias.

Dedúcese do anterior que unha idea esencial é permitir que os rapaces teñan a posibilidade de fracasar, de recibir “feridas morais”. A sobreprotección moral (impedir que corra os seus propios riscos para evitar que actúe de modo incorrecto) non é unha boa idea.

Pero resulta obvio que non podemos expoñe-lo neno a calquera situación perigosa (coma o consumo de drogas) para esperar a resalta-lo negativo; do mesmo xeito que non podemos confiar en que a experiencia do comportamento erróneo (por extenso que sexa) poida resultar de tal envergadura como para que abranga tódolos posibles excesos ou inxustizas que un ser humano cometa. Agás casos excepcionais, en efecto, os nosos rapaces non agriden gravemente, nin asasinan, nin incendian a escola, etc. En tal caso, ¿como se podería inculcar esa aprendizaxe da moralidade negativa? É aquí onde interveñen as historias.

AS HISTORIAS

Mediante o uso das narracións, das historias (escritas, vistas, escoitadas) podemos ofrecer unha experiencia mediatizada polo simbólico: “Educativamente, baixo certas condicións, a literatura ou os informes históricos dos fracasos humanos poden ter unha influencia comparable ás situacións persoalmente vividas de equivocación moral” (Oser, 1996, p. 70).

A pesar de que as escolas constitúen un lugar idóneo onde o narrativo se podería empregar amplamente, tampouco é desprezable o uso que poden darlle os pais. ¿Acaso os pais non adoitan contarlles contos ós fillos? Por descontado que é así, pero resulta desafortunado que eses momentos de influencia moral se limiten a propiciar

principalmente o sono. A influencia das historias pódese manter ata ben entrada a adolescencia, con tal de que saibamos orienta-las películas e libros que len os nosos fillos, ou ó menos que saibamos propiciar espazos para a discusión e reflexión de tales narracións.

Como é lóxico, as narracións inclúen tanto exemplos de “moral negativa” como de “moral positiva”, e podemos enfatizar unha ou outra de acordo cos nosos propósitos.

Un bo exemplo de moralidade negativa que propicia a continuación a reflexión sobre o positivo (o que habería que facer no ser lugar) áchase na película de Robert De Niro *Unha historia do Bronx* (*A Bronx tale*). Nela, De Niro é un conductor de autobús que ve cómo o seu fillo, no contexto dun barrio italiano da cidade de Nova York na posguerra, sente unha admiración crecente polo gánster que domina o territorio. O mozo comeza a súa relación con el ó lle facer un favor e non delatalo á policía; a relación vaise estreitando cada vez máis, e axiña a vida ordinaria do pai é pouca cousa fronte ó luxo, poder e seducción que emana da vida fácil do gánster. Inevitablemente, o enfrontamento entre pai e fillo encerra o punto culminante da reflexión moral da película.

Hai outras moitas, e en ningún sentido son películas aburridas ou mal realizadas. Pola contra, o lector pode escoller entre unha ampla oferta para propicia-la reflexión moral: *Matar un reiñor*, *O milagre de Ana Sullivan*, *Os*

sete magníficos, A lista de Schindler... Na literatura a lista é igualmente interminable, e moitas delas teñen a súa correspondente adaptación fílmica (e en ocasións máis dunha): *Os irmáns Karamazov, A morte dun viaxante, O terceiro home, Billy Bud*, etc.

¿ÉTICA OU PSICOLOXÍA?

A pedagogía axudounos moito a comprender os nenos, e esperamos que este artigo sirva como un aval máis para este feito. Pero hai un perigo entre os pais con cultura que se interesan xenuinamente polos fillos, e é este: comprender o desenvolvemento dos fillos non equivale a educalos adecuadamente. Robert Coles (1998, p. 231) puxo de relevo esta idea ó asegurar que

Una y otra vez he llegado a darme cuenta de que incluso los niños en edad preescolar están constantemente intentando comprender cómo deben pensar sobre este don de la vida que se les da y qué deben hacer con ella. Las personas como yo, formadas en medicina, a menudo recalamos los aspectos psicológicos de este fenómeno y no es raro que pongamos etiquetas reduccionistas, como si un niño no pudiera detenerse y pensar sobre el sentido de la vida sin ser candidato a un examen médico. De hecho, la exploración moral y las preguntas sobre los misterios de esta vida, sus ironías y ambigüedades, sus complejidades y paradojas, —esta actividad de la mente y del corazón— contribuye a la experiencia de lo que es un ser humano: la criatura de conciencia que, por medio del lenguaje, nuestra capacidad distintiva, intenta

pautas e hipótesis para desvelar el significado de las cosas.

O que se quere dicir é que ningunha comprensión científica pode substituí-lo feito de educar. Os nenos necesitan dirección e valores, cariño e aceptación. Moitos pais poden caer na tentación de lles deixar “ós especialistas” problemas ou dificultades que esixen da súa propia responsabilidade como pais atopa-la solución. Educalos fillos supón, inexorablemente, propiciar unha ética que sirva de norte no seu crecemento como seres humanos, cada vez máis plenos e libres.

BIBLIOGRAFÍA

- Chamlin, M. B., e J. K. Cochran, “Social altruism and crime”, *Criminology*, 35, 1997, pp. 203-227.
- Coles, R., *La inteligencia moral del niño y del adolescente*, Barcelona, Kairós, 1998.
- Cullen, F. T., “Social support as a organizing concept for criminology”, *Justice Quarterly*, 11, 1994, pp. 527-559.
- Cullen, F. T., J. P. Wright, e M. B. Chamlin, “Social support and social reform: A progressive crime control agenda”, *Crime and Delinquency*, 45, 2, abril, 1999, pp. 188-207.
- Currie, E., *Confronting crime*, N. Y., Pantheon, 1985.

- Garrido, V., e M. J. López, *La prevención de la delincuencia: el enfoque de la competencia social*, Valencia, Tirant Lo Blanch, 1995.
- Garrido, V., e M. D. Martínez, *Educación social para delincuentes*, Valencia, Tirant Lo Blanch, 1998.
- Garrido, V., P. Stangeland, e S. Redondo, *Principios de criminología*, Valencia, Tirant lo Blanch, 1999.
- Glasser, W., *Choice theory*, Nova York, Harper Collins, 1998.
- Gottfredson, M. R., e T. Hirschi, *A general theory of crime*, Stanford, CA, Stanford University Press, 1990.
- Lerner, M., *The politics of meaning: Restoring hope and possibility in the age of cynicism*, Reading, MA, Addison-Wesley, 1996.
- Levrant, S., F. T. Cullen, B. Fulton, e J. F. Wokniak, "Reconsidering restorative justice: The corruption of benevolence revisited?", *Crime and Delinquency*, 45, 1999, pp. 3-27.
- Loeber, R., e D. Farrington, *Serious and violent juvenile offenders: Risk factors and successful interventions*, Thousand Oaks, Sage, 1998.
- Masten, A. S., e J. D. Coatsworth, "The development of competence in favorable and unfavorable environment", *American Psychologist*, 53, 1998, pp. 205-220.
- Messner, S. F., e R. Rosenfeld, *Crime and the american dream*, Belmont, CA, Wadsworth, 1994.
- Oser, F. K., "Learning from negative morality", *Journal of Moral Education*, 25, 1996, pp. 67-74.
- Ramey, C. T., e S. L. Ramey, "Early intervention and early experience", *American Psychologist*, 53, 1998, pp. 109-120.
- Simon, J., *Poor discipline: Parole and the social control of the underclass, 1900-1990*, Chicago, University of Chicago Press, 1993.
- Sober, E., e D. S. Wilson, *Unto others: The evolution and psychology of unselfish behavior*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1998.
- Sobral, J., E. Romero, e M. A. Luengo, "Personalidad y delincuencia. La relevancia de lo temperamental", *Boletín de Psicología*, 58, marzo, 1998, pp. 19-30.

